

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ MAX WEBER ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Θά εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Max Weber, «ἐνὸς τῶν διαπρεπεστέρων, πρωτοτυπωτέρων καὶ πολυμερεστέρων Γερμανῶν κοινωνιολόγων τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος»¹, ὅστις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ προσπαθοῦντος νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πολιτιστικὴν ἐξέλιξιν καὶ ὅλην τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος μόνον διὰ τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος, ἀπέδωκεν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης μεγίστην σπουδαιότητα εἰς τὰς πνευματικὰς κατευθύνσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιαίτατα δ' εἰς τὸν θρησκευτικὸν παράγοντα, ὅστις κατ' αὐτὸν ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τε τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν τῶν λαῶν. Ἀνέπτυξε δὲ καὶ σχετικὴν θεωρίαν πρωτότυπον ὁ Max Weber, ἐφαρμόσας αὐτὴν τὸ πρῶτον εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν ἐν σειρᾷ μονογραφιῶν², προκαλέσας ζωηρὰν συζήτησιν, ἣς μετέσχον καὶ ἄλλοι ἐγκριτοὶ κοινωνιολόγοι καὶ οἰκονομολόγοι καὶ ἀναδειχθεῖς εἰς ἓνα τῶν κυρίων ἰδρυτῶν τῆς νεαρᾶς ἐπιστήμης τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας.

Τὴν ἐν λόγῳ δὲ κοινωνιολογικὴν θεωρίαν μεθ' ὅλης τῆς μονομερείας αὐτῆς ἀνέλαβε νὰ ἐπεκτείνῃ εἰς τὸν χῶρον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ δημοσιευθείσῃ ἐν τῷ *Wirtschaftliches Archiv* (τευχὸς Ἀπριλίου 1945) ὑπὸ τὸν τίτλον *Zur Religionssoziologie des Europäischen Ostens* ὁ τότε ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Münster, νῦν δ' ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας καθηγητῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας Alfred Müller-Armack, περὶ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς ὁποίας πραγματείας θέλομεν ἀσχοληθῆ ἑφεξῆς, παραθέτοντες κάτωθεν ἐν εἴδει σχολίων καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν ἐξ ἐπόψεως κυρίως θεολογικῆς.

Ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως προῖόν πολλῶν μελε-

¹ Δημοσθ. Στεφανίδου, Ἡ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξέλιξιν, τόμος Γ', 1950, σελ. 402.

² Max Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (τρεις τόμοι 1920 - 1924). Ἐνταῦθα ἄξιον μνείας καὶ τὸ σπουδαῖον ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Das Jahrhundert ohne Gott* τοῦ A. Müller-Armack (1948), ἀφιερωμένον εἰς τὴν κοινωνιολογίαν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΘ' καὶ τοῦ Κ' αἰῶνος.

τῶν, ὅσον δ' ἀφορᾷ ὁμως εἰς τὰ πράγματα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὁρθοδόξων λαῶν καὶ τοῦ Βυζαντίου στηρίζεται κυρίως ἐπὶ γερμανικῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ρωσικῶν ἀφ' ἑτέρου βοηθημάτων, προερχομένων κυρίως ἐκ τῶν κύκλων τῶν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ διασπορᾷ ἐξορίστων Ρώσων θεολόγων καὶ συντεταγμένων εἰς μίαν τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Διὰ τῶν διοπτρῶν δὲ τῶν Ρώσων τούτων θεολόγων καὶ τῶν Γερμανῶν θεολόγων καὶ ιστορικῶν καὶ οἰκονομολόγων βλέπει ὁ συγγρ. τὰ πράγματα τοῦ ὁρθοδόξου χώρου, ἀγνοῶν τὴν βαλκανικὴν, μάλιστα δὲ τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα, τὴν τε θρησκευτικὴν τὴν τε οἰκονομικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν, ἂν καὶ ὑπῆρχον σχετικὰ ἑλληνικὰ βοηθήματα συντεταγμένα εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, οἷα τὰ τοῦ A. A n d r e a d e s, *Über die Finanzen von Byzanz* (Finanzarchiv, 1909, II, σελ. 468–490), *Les progrès économiques de la Grèce* (1919), *Griechische Staatswirtschaft* (1931), *Le cycle des fêtes Helléniques* (Revue de Deux Mondes, Mai–Octobre 1930), *Economic development of the Byzantine Empire* (London 1936) κλπ., X. Z o l o t a s, *Griechenland auf dem Wege zur Industrialisierung* (Leipzig 1926), *Die Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsbeziehungen Griechenlands* (Leipzig 1928) κλπ., P. B r a t s i o t i s, *Die Grundprinzipien und Hauptmerkmale der Orthodoxen Kirche* (1937).

Τὴν εἰρημένην πραγματείαν διαιρεῖ ὁ Müller – Armack εἰς ὀκτὼ παραγράφους ὑπὸ τοὺς ἐξῆς τίτλους: 1) Βυζάντιον καὶ Ρώμη, 2) ἡ ἐκ τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας κτηθεῖσα πεῖρα, 3) ἡ μὴ ὁρθόδοξος ἐνδιάμεσος ζώνη τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, 4) ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, 5) ἡ δογματικὴ ἰδιορρυθμία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ αὐτῆς σημασία, 6) πολιτικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ἐπακόλουθα, 7) τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ 8) πορίσματα.

1. Πρὸς κατανόησιν τῆς κοινωνιολογικῆς ἰδιορρυθμίας τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ συγγραφεύς, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ληφθῶσι πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις καὶ αἱ παραδόσεις καὶ κοινὰ ἱστορικὰ ἀναμνήσεις, αἵτινες μετωχτεύθησαν εἰς τοὺς λαοὺς τούτους διὰ τῆς κληρονομίας τοῦ Βυζαντίου. Ὅ,τι ὑπῆρξε διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως ἢ Ρώμης, ὑπῆρξε τὸ Βυζάντιον διὰ τὴν Ἀνατολήν. Ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ κληρονομία ἐγένετο ἡ βάση τῆς ζωῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς. Ἡ παράδοσις τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χλιετηρίδα κτῆμα ἀναπαλλοτρίωτον τῆς Ἀνατολῆς. Οὐ μὴν, ἀλλ' ἡ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐξάρτησις τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα ἢ ἡ ἐξάρτησις τῆς Δύσεως ἀπὸ τῆς Ρώμης. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ διὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας θρησκευτικὴ ἐνότης τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα ἢ ἡ τῆς Δύσεως διὰ

της Ρωμαϊκής Ἐκκλησίας. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸν μέσον τῆς διατηρήσεως τῆς πολιτιστικῆς καὶ ἐθνικῆς ἰδιορρυθμίας τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ὁρθοδοξία καὶ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν ὀρθοδόξων λαῶν ὑπῆρξαν τὰ μέσα τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν λαῶν τούτων, ἡτις διατηρεῖται καὶ μέχρι σήμερον, ὥς καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐνότης αὐτῶν. Τὸ Βυζάντιον παραμένει καὶ μέχρι σήμερον φαινὸν σύμβολον ζωντανῆς καὶ ἀναμφισβητήτου παραδόσεως. Ἀτυχῶς, λέγει, ἑλλείπει ἡ δέουσα κατανόησις τῆς σημασίας τοῦ πράγματος ἐκ μέρους τῆς Δύσεως. Δὲν ἐκτιμᾶται ἐπαρκῶς ἡ γενικωτέρα σημασία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Εἶναι ἀληθές, ἀναγνωρίζει ὁρθῶς ὁ σ., ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐμφανίζεται φανερῶς ὥς ρυθμιστὴς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, οὐχ' ἦτον ὅμως διὰ τῆς ἐμμέσου μέν, ἀλλὰ βαθείας καὶ εὐρυτάτης ἐπιδράσεώς της ἐρρῦθμισεν αὕτη ἐμμέσως καὶ ἑξακολουθεῖ νὰ ρυθμίζῃ τὴν ζωὴν ταύτην.

2. Εἰσερχόμενος εἰτα εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ M. Weber ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ χώρου κτηθείσης πείρας, παρατηρεῖ ὅτι ἡ πείρα αὕτη διδάσκει πῶς τὰ θρησκευτικὰ συστήματα διὰ μέσου τῶν μορφῶν τῆς ὁργανώσεως ἀναπτύσσουσι τὴν κοινωνιολογικὴν αὐτῶν δύναμιν καὶ πῶς αἱ μάλιστα κεκαλυμμένοι ἐπιδράσεις, οἷα εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἶναι πολλάκις καὶ αἱ ἐντονώτεροι.

3. Ἀκολουθῶς ἐπισκοπῶν ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας τὰ πράγματα τῆς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐνδιαμέσου, μὴ ὀρθοδόξου ζώνης (καθολικῆς, λουθηρανικῆς, καλβινικῆς καὶ ἰσλαμικῆς), παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: Ἡ ὁμολογία πίστεως καὶ τὸ δόγμα διαδραματίζουσι σπουδαῖον μέρος οὐ μόνον ἐξ ἐπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικῆς, ὥς ἐν τῇ Δυτικῇ καὶ Κεντρικῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ καὶ Νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ. Προηγεῖται ὁ Προτεστантиσμός εἰς λόγον τοιαύτης ἐπιδράσεως, ἔπεται ὁ Καθολικισμός καὶ ἀκολουθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ σ. ἔχει ἀφιερώσει καὶ ἄλλας ἐργασίας εἰς τὴν ὁμολογιακὴν (δογματικὴν) ζωὴν τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς μνημονευθείσης θεωρίας τοῦ M. Weber.

4. Πέρα τῆς ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ προτεστантиκὴν ἐπίδρασιν διατελούσης ἐνδιαμέσου γεωγραφικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἐμφανίζεται εἰς μεγαλειώδη μεταφυσικὴν ἑξαρσιν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου. Τὸ Βυζάντιον εἶναι κατὰ τὸν σ. *σύμβολον ἐνὸς πολιτισμοῦ ἀφηρησμένου ἀπὸ τῶν ἐπιγείων καὶ μὴ ἐπιδρωτὸς πλέον ἐπὶ*

τὴν ἱστορίαν, τοὐλάχιστον ἀμέσως ¹. Αἱ ἱστορικαὶ ὅμως ὑπηρεσίαι τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξαν πολὺν ὑπέρτεραι τῆς χαμηλῆς ἐννοίας τῆς ἀποδιδομένης εἰς αὐτὸ ὑπὸ τῶν πολλῶν. Μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ περαιτέρω ἐπίδρασις αὐτοῦ κεῖται ἐν μιᾷ ἐκκλησιαστικῇ μορφῇ ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως, ἂν καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίδρασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς φαίνεται περιοριζομένη ἐπὶ τοῦ καθαρῶς πνευματικοῦ πεδίου, ἐν τούτοις εἶναι εὐρύτερα. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία οὐδέποτε ἐπεδίωξεν ἰσχὺν ἐπὶ τῆς πολιτείας καὶ ἐπὶ τῶν πεδίων τῆς κοσμικῆς ζωῆς, οὐχ ἦττον ὅμως ἐπειδὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπετέλεσε τὸν μόνον ἐκπολιτιστικὸν παράγοντα τῶν λαῶν αὐτῆς, ἀπέκτησεν ἀκριβῶς ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ τῆς ἀσύγκριτον θέσιν ἐκδηλουμένην μέχρι σήμερον ἐν τούτῳ, ὅτι ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν αὐτῆς οὔτε ἰσχυρὰ ἀντιεκκλησιαστικὴ κίνησις ἐδημιουργήθη οὔτε αἱ πολιτικαὶ καὶ ἐθνικαὶ δυνάμεις ἐγένοντο αἰσθηταὶ ὥς ἀντιτιθέμεναι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀκριβῶς δ' ἐπειδὴ δὲν ἐπεδίωξε πολιτικὴν δύναμιν ἡ Ἐκκλησία αὕτη, παρέμεινε τοσοῦτο μᾶλλον ἀκεραία ἢ πνευματικὴ τῆς δύναμιν, ἣν ἀναμφιβόλως ἐπέδρασε βαθέως εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τῆς ἐγκοσμίου ζωῆς, ἂν καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη παραμένει λανθάνουσα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῆς Δύσεως καὶ τυγχάνει δυσεξακριβώτος ².

Ἡ παρατηρούμενη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀντίθεσις εἶναι συνέχεια τῆς διαστάσεως μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ κυκλοφορεῖ ἀμεσώτερον καὶ ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ἦδη ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτῆς διειρηθήη πολὺ τὸ πνευματικώτερον, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν λογικὴν τὴν διέπουνσαν τὴν ρωμαϊκὴν δογματικὴν διανόησιν. Ἐκ παραλλήλου τυγχάνει ἐνταῦθα ἰσχυροτάτη ἡ ἐπίδρασις τῆς παναρχαίας χριστιανικῆς παραδόσεως, συνυφασμένης μετὰ τῆς ἑλληνικῆς, ἐξ ἧς συνυφάνσεως ἀπετελέσθη ἰσχυροτάτη σύνθεσις διακρινομένη διὰ τὸν μυστηριακὸν τῆς χαρακτῆρα καὶ ἐκδηλωθεῖσα ὀριστικῶς ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει μὲ δεσπόζουσας Ἐκκλησίαν τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον.

Ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει διειροφώθη ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐφεξῆς θεοκρατικὸν πολίτευμα συγκεραννύον πνευματικὴν καὶ κοσμικὴν ἐξουσίαν εἰς μοναδικὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνότητα. Ἡ Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὅπερ ἐξ ἄλλου συνειργάσθη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν δογμάτων.

¹ Εἰς τὰ ἐνταῦθα καὶ ἐφεξῆς λεγόμενα, τὰ ὅποια τροποποιῶνται μετ' ὀλίγον, θὰ ἀπαντήσωμεν κατωτέρω.

² Αἱ ὁρθαὶ αὗται διαπιστώσεις ὑπογραμμίζονται ἐνταῦθα, διότι περαιτέρω τροποποιῶνται ἐπὶ τὸ αὐστηρότερον εἰς βάρος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ὥς θὰ ἴδωμεν.

των. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν διетήρησε τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἐλευθερίαν. Τὸ ἰδιάζον τῆς Ἐκκλησίας ταύτης εἶναι ἡ ἰδιάζουσα μορφή τῶν δογμάτων, ἣν ἡ ἐν λόγῳ Ἐκκλησία διетήρησε μετ' ἀσυνήθους σταθερότητος. Ἐξ ἄλλου συγκρίνοντας τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν πρὸς τὰς δογματικὰς ὁμολογίας τῆς Δύσεως εὐρίσκομεν ἀρνητικῶς τὴν ἐν ἐκείνῃ ἔλλειψιν θεωρητικῆς (speculativ) Δογματικῆς, παρ' ὅλην τὴν ἐν αὐτῇ ὑπαρξίν σταθερῶν δογματικῶν θέσεων κληροδοτηθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Παρατηρεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ, κατὰ τὸν σ., ρευστότης τοῦ δογματικοῦ αὐτῆς περιεχομένου, μὴ ἐξηγουμένη πλήρως ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἐλλείψεως δογματικῆς ἐξελίξεως ἔνεκεν τῆς ξενικῆς δουλείας. Ἡ σχετικὴ αὕτη ρευστότης εἶναι, λέγει, ἐπακόλουθον τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις φθάνει σχεδὸν μέχρι δογματικῆς ἀδιαφορίας ἐξηγουμένης ἐκ τῆς μυστικῆς φύσεως τῆς χαρακτηριζούσης τὴν θρησκευτικότητα αὐτῆς¹. Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις τῆς θρησκείας εἶναι ἡ συναισθηματικὴ, μετ' ἀδιαφορίας πρὸς τὴν μεσολάβησιν τῆς διανοίας διὰ τὴν οἰκείωσιν καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ ὑπερκοσμοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἥτις μεσολάβησις παρατηρεῖται ἐν πάσῃ δογματικῶς καθωρισμένῃ θεολογίᾳ, οἷα εἶναι ἡ καθολικὴ. Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἐλλείπει, λέγει, ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν τῇ Δύσει ἐννοιολογικὴ ἀντιμετώπισις τῶν κεντρικῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων καὶ ἐν γένει παρατηρεῖται ἐν αὐτῇ δυσπιστία πρὸς τὸ ἀνθρώπινον λογικόν.

Ἐτερον γνώρισμα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι, ὅτι τὸ *ιερατεῖον* αὐτῆς ὑπολείπεται τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ εἰς αὐθεντίαν καὶ δύναμιν πρὸς περιφρούρησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς καὶ καθορισμὸν τῶν δογμάτων. Ἐπίσης ὑπολείπεται ἡ Ἐκκλησία αὕτη καὶ εἰς λόγον *ιεραρχικῆς ὁργανώσεως*, παρ' ὅλην τὴν ἔναντι τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου ὑπεροχὴν τοῦ ἱερατικοῦ, στηριζομένην ἐπὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης. Τὸ κοσμικὸν πνεῦμα δὲν ἔχει ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἀσκεῖ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἐντεῦθεν δ' ἀντιτίθεται αὕτη εἰς τὴν ἐκκοσμίκευσιν τῆς τέχνης καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ὁ ὑπερχόσμιος καὶ μεταφυ-

¹ Ἡ κρίσις αὕτη, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ ἔργων ὀρθοδόξων τινῶν, μάλιστα Σλαύων, μὴ διερμηνευόντων πιστῶς τὸ ὀρθόδοξον φρόνημα, εἶναι ὅλως ἐσφαλμένη καὶ διαψεύδεται ὑπὸ τῆς ἐπιδειχθείσης διὰ μέσου τοσούτων αἰώνων καὶ ἀντιξῶν περιστάσεων ἀντοχῆς τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, διατηρησάσης ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ ἀλώβητον τὴν Ὁρθοδοξίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ παρέμενε ἄλλως ἐντελῶς ἀνεξήγητον. Ἄν ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ δογματικῆς ἀδιαφορίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἦτο βάσιμος, τότε ἡ Ἐκκλησία αὕτη θὰ εἶχε τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος ἀπορροφηθῇ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ θὰ ἦτο ἀνίσχυρος νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν καὶ προτεσταντικὴν προπαγάνδαν ἐπὶ τουρκοκρατίας.

σικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Παρ' ὅλην δὲ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπὶ τοὺς πιστοὺς αὐτῆς, δὲν ἀπεπειράθη ποτὲ ἡ Ἐκκλησία αὕτη νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ κύρος τῆς πρὸς αὐξήσιν τῆς ἐξωτερικῆς τῆς δυνάμεως. Τούναντίον διακρίνεται αὕτη διὰ τὴν παραίτησιν τῆς ἀπὸ πάσης ἀξιώσεως περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων καὶ τὸν περιορισμὸν αὐτῆς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐπέκεινα, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἔλλειψις ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὸ κράτος καὶ σοβαρῶν συγκρούσεων πρὸς αὐτό¹. Καὶ ἡ ἐκ τῶν μοναχικῶν δὲ τάξεων προέλευσις τοῦ ἀνωτέρου κλήρου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας προεφύλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ ἱερατείου καὶ ἡγεμόνων. Εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε καὶ ἡ ἔλλειψις ἀναγκαστικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου ἀποχωριζομένου ἀπὸ τοῦ λαοῦ².

5. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν *κοινωνιολογικὴν σημασίαν τῆς δογματικῆς ιδιορρυθμίας* τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας παρατηρεῖ ὁ Müller – Armack τὰ ἑξῆς: Δεδομένου ὅτι ἡ πρώτη οὐσιώδης ιδιορρυθμία τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Δυτικὴν εἶναι ἡ ἔλλειψις ἀπηρτισμένης καὶ σταθερῶς καθωρισμένης καὶ ἐπιστημονικῶς κατωχυρωμένης Δογματικῆς, τοῦτο σημαίνει ἀπὸ κοινωνιολογικῆς ἐπόψεως, ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία δὲν ἐπιδιώκει πολιτικὴν αὐτονομίαν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Δογματικὴ, ὥς ἐμφανίζεται ἐν τοῖς σχολαστικοῖς συστήμασιν, εἶναι οἶονεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἔκφρασις μιᾶς Ἐκκλησίας, ἣτις ἔναντι τοῦ κράτους καὶ τῆς κοσμικῆς ζωῆς ἐμφανίζεται μετ' ἀξιώσεων ἡγετικῶν. Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἔλλειπει αὕτη καὶ ἡ δυνατότης νὰ διαμορφωθῇ εἰς τοιαύτην δύναμιν. Ἐπεξήγησε τὴν ἐπίδρασιν τῆς πάντοτε μόνον ἐπὶ καθαρῶς πνευματικοῦ πεδίου. Ἀπὸ καθαρῶς κοινωνιολογικῆς ἐπόψεως τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν προορίζεται νὰ διαμορφωθῇ εἰς σύστημα ἐξουσίας ἔναντι τοῦ κράτους καὶ διὰ τοῦτο ἐγένετο *κρατικὴ Ἐκκλησία*. Καὶ τὸ *ιερατεῖόν* τῆς δὲν ἠδύνατο, οὐδὲ καὶ ἐπεδίωξε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν κοινωνικὴν

¹ Καίτοι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, στοιχοῦσα τοῖς λόγοις τοῦ Κυρίου «ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Ματθ. κβ', 21) καὶ «τίς με κατέστησε δικαστὴν ἢ μεριστὴν ἐφ' ὑμᾶς;» (Λουκ. ιβ', 14), οὐδέποτε προσέβαλεν ἀμέσους ἀξιώσεις περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐγκοσμίων, οὐχ ἥττον ὅμως καὶ οὐδέποτε περιορίσθη μόνον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐπέκεινα ἐπὶ τελείᾳ παραμελήσει τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ὥς ὁμολογεῖ ἐπανειλημμένως ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ οὗ τοῦ λόγου μελετήματος ἠσχησεν ἐμμέσως βαθεῖαν καὶ εὐρυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἐγκοσμίων.

² Ἀκριβῶς ὁ ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐπιστρατευόμενος καὶ μεταξὺ τούτων ζῶν ἐφημεριακὸς ἑγγαμὸς κληρὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας χρησιμεύει ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ.

ἐκείνην θέσιν, ἣν κατέλαβε τὸ καθολικὸν ἱερατεῖον ἐν τῇ Δύσει. Οὐδεὶς λοιπὸν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὅστις ἀνταγωνισμὸς ὑπῆρξε τοσοῦτον ἀποφασιστικὸς ἐν τῇ Δύσει. Διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Πάπαν συνέστη ἐν τῇ Δύσει ἰδιαίτερα κοινωνικὴ τάξις, ἡ τῶν *εὐγενῶν*. Ἐπίσης ἐκ τοῦ τοιούτου ἀνταγωνισμοῦ ὠφελήθησαν καὶ αἱ πόλεις τῆς Δύσεως ἀποκτήσασαι πολλὰς ἐλευθερίας, ὅπερ ἀποτελεῖ ἰδιάζον γνώρισμα τῆς Δύσεως. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὅμως, ἐνθα ἔλειπεν ὁ εἰρημένος ἀνταγωνισμὸς, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀναπτύχῳσι τὰ κοινωνικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα ἐκκλησίας ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τοῦ κράτους, τάξεως *εὐγενῶν* ἐπίσης ἀνεξαρτήτου καὶ συστήματος ἐλευθέρων πόλεων. Ἐπὶ πλέον ἡ διαμόρφωσις λογικῶς συγκεκριημένου δογματικοῦ συστήματος καὶ ἡ συναφὴς ἐξέλιξις αὐτονόμου ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπέβη ἐν τῇ Δύσει δύναμις προκαλέσασα τὴν ἀντίδρασιν κοσμικῶν δυνάμεων. Οὕτως ἀπέβη διὰ τὴν Δύσιν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ὅτι ἡ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ἐξέλιξις διέπεται ὑπὸ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης καὶ ὅτι ἐν τῇ ἐντεῦθεν δημιουργηθείσῃ πνευματικῇ ἐξελίξει ἡ δημοσία ζωὴ δὲν προσδιωρίζετο καθαρῶς ὑπὸ τῆς θεολογίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἐστηρίζετο ἐπὶ διαρκοῦς ἀνταγωνισμοῦ κοσμικῆς καὶ θεολογικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, ἀνταγωνισμοῦ μὴ καταλήγοντος εἰς μόνιμον νίκην ἐκατέρας τῶν πλευρῶν τούτων. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἐν τῇ Δύσει παρατηρουμένη ἐναλλαγὴ θρησκευτικῶν κινήματων καὶ κοσμικῶν ἀντικινήματων, ἥτις θεωρεῖται ὡς πλοῦτος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Τοῦναντίον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἑλλεῖπει ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Παγανισμοῦ, Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, καθὼς ἑλλείπουν καὶ ἀγῶνες περὶ τῆς *vestitus* καὶ Ἀναγέννησις καὶ Οὐμανισμὸς καὶ Μεταρρύθμισις καὶ Ἀντιμεταρρύθμισις καὶ Διαφώτισις καὶ Ἱστοριοκρατία κλπ., ἑλλεῖπει δὲ καὶ ἡ ἀδιάλειπτος διαλεκτικὴ ἐκείνη κίνησις, ἥτις θεωρεῖται ἐν τῇ Δύσει ὡς σπουδαιότατη διὰ τὴν πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἡ παραίτησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ πάσης ὀργανωτικῆς δράσεως ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ τῇ κοσμικῇ ζωῇ σημαίνει παραίτησιν ἀπὸ πάσης ἀξιώσεως πρὸς ρύθμισιν καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἐντεῦθεν τυγχάνει *ἄγνωστος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἡ οἰκονομικὴ ἠθικὴ*, οἷαν ἀνέπτυξεν ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐπιστήμη καὶ οἷαν ἐπεχείρησε νὰ ἀναπτύξῃ αὐτὴν ἡδη ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλβῖνος¹. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διακρίνεται ἐπὶ τῷ ἀσκητικῷ πνεύ-

¹ Ἡ ἐν τῇ ἡμέτερᾳ Ἐκκλησίᾳ παρατηρουμένη ἑλλειψὶς ἀναπτύξεως Οἰκονομικῆς Ἠθικῆς (*Wirtschaftsethik*) δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτῆς, εἰ μὴ πρὸς τὰς δυσμενεστάτας συνθήκας, ὑφ' ἃς εὐρέθη ἡ Ἐκκλησία αὕτη, διατελέσασα ἐπὶ αἰῶνας ὑπὸ ξενικῶν ζυγῶν, καὶ πρὸς τὴν ἑλλειψιν ὀξυτάτου κοινωνικοῦ προβλήματος ὑπὸ τὴν νεωτέρα ἀντοῦ ἔννοιαν, τοῦλάχιστον ἐν τῷ βαλκανικῷ χώρῳ καὶ

ματι καὶ τῇ ἀποξενώσει αὐτῆς ἀπὸ τῆς κοσμικῆς ζωῆς. Ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν ἀνέπτυξεν οὔτε οἰκονομικὴν οὔτε ἐκπαιδευτικὴν οὔτε ἐκπολιτιστικὴν δρᾶσιν¹.

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι διὰ τὸν Μ. – Α. ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἀνατολῇ σχετικὴ ἔλλειψις αἰρέσεων, ἥτις ἔλλειψις ἔσχε κατ' αὐτὸν δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ δὲ τούτῳ ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τῶν καλβινιστῶν ἑλευθέρων Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ποικιλωνύμων προτεσταντικῶν αἰρέσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἠννοήθησαν ἡ κοινωνικὴ πρόοδος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι, μάλι-

διὰ τί οὐχὶ καὶ πρὸς τὴν ἔλλειψιν κοινωνιολογικῆς μορφώσεως τοῦ κληρικοῦ καὶ θεολογικοῦ κόσμου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Ἄν δ' ἐν τῇ Τσαρικῇ Ρωσίᾳ, ἣ ὅπου ἄλλα-χού τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, προσεβλήθη πρὸς δικαιολογίαν τῆς σχετικῆς ραθυμίας καὶ τῆς εἰρημένης ἑλλείψεως καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται περὶ οἰκτρᾶς παρεξηγήσεως τοῦ πνεύματος αὐτῆς. Ὡς μὴ λησμονῆται ἄλλως τε, ὅτι καὶ αἱ ἑτερόδοξοι Ἐκκλησίαι, ἐδέχθησαν νὰ ἐμφανισθῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἸΟ' αἰῶνος τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα ἐν ὅλῃ τῇ ὀξύτητι αὐτοῦ καὶ νὰ ἐμφανισθῶσι καὶ ὁ μαρξιστικὸς σοσιαλισμὸς μετὰ τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἵνα ἀφυπνισθῶσιν αὐταί.

¹ Ταῦτα λέγων ὁ συγγραφεὺς συμμαρτυρεῖ τὸν ἀσύστατον ἰσχυρισμὸν ρωμαιο-καθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων τινῶν θεολόγων καὶ ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων, οἵτινες ὑπεστήριξαν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἄγαν θεωρητικὸν διάγουσα βίον καὶ ἀτενῶς προσηλωμένη εἰς τὸν ἐπέκεινα βίον, ἀδιαφορεῖ περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ καταλείπει τὸν κόσμον εἰς τὴν τύχην του. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη γνώμη στηρίζεται τοῦτο μὲν ἐπὶ προκαταλήψεως, τοῦτο δ' ἐπὶ παρεξηγήσεων καὶ ἐπὶ ἀγνοίας τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀδιαφορία περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ ἁμαρτωλοῦ κόσμου εἰς τὴν τύχην του προσιδιάζει μόνον εἰς τὸν ἀκραιφνῆ Λουθηρανισμόν, παραδεχόμενον τὴν πλήρη διαφθοράν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τοῦ κόσμου, καὶ εἰς τινὰς προτεσταντικὰς παραφυάδας, τὸν ἀντίποδα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τῆς ὑπερβολικῆς τάσεως αὐτῆς πρὸς κατάρτησιν τοῦ κόσμου. Μεταξὺ δὲ τῶν ἀντιθέσεων τούτων νομίζομεν, ὅτι πρέπει νὰ ἀνάζητηθῇ ἡ θέσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπιδιωκούσης, συμφῶνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ πρὸς τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τὴν βαθμιαίαν καὶ ἡρεμὸν ἀναξύμωσιν καὶ τὸν ἁγιασμὸν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅθεν ἐξηγεῖται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἱερῶν αὐτῆς κανόνων ἀπαγόρευσις τῆς ἀναμειξέως τῶν κληρικῶν τῆς εἰς τὴν πολιτικὴν. Περὶ δὲ τοῦ διαφύροντος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ μαρτυρεῖ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀναγινωσκομένων εὐχῶν ἐπὶ εὐλογίᾳ τῶν ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅρα ἐν τῷ Εὐχολογίῳ εὐχὰς εἰς νέον οἶκον, εἰς κάμινον, εἰς φύτευσιν ἁμπέλων, εἰς πλοῖον, εἰς ποιμνιον, ἐπὶ ὀρύξει φρέατος, ἐπὶ ἄλωνος κλπ. καὶ τὴν Θ. Λειτουργίαν μάλιστα τοῦ Μεγ. Βασιλείου. Περὶ δὲ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, μάλιστα τοὺς τόμους Β' καὶ Γ', καὶ Κ. Ἀμάριου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους (β' ἔκδ. 1953) καὶ Π. Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς (1941).

στα κατά τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα (παιδαγωγικαὶ μεταρρυθμίσεις, ἀσφάλεια ἐργατῶν, βελτίωσις φυλακῶν, κατάργησις δουλείας, ἴδρυσις ταμειυτηρίων κλπ.)¹. Εἰς τὴν ἔλλειψιν αἰρέσεων ἀποδίδει κακῶς ὁ Μ. – Α. τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἀνωτέρων καὶ μεσαίων τάξεων τῆς Ἀνατολῆς ἔναντι τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητος². Τὸ ἀντίθετον παρατηρεῖται ἐν τῇ Δύσει διὰ τῆς κριτικῆς στάσεως τῶν αἰρέσεων ἔναντι τῆς συμβατικῆς ζωῆς. Ἐπειτα ὁ ἐκθειολογισμὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρημποδίσε τὴν δημιουργίαν ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας κοσμικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξ ἄλλου ἡ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἐστάθη ἱκανὴ νὰ ἀποβῇ παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις λαοῖς πηγὴ ζωῆς πραγματικῆς καὶ ἰδίου πολιτισμοῦ καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἐδέχθησαν οἱ λαοὶ οὗτοι ἀπὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ τούτου³. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὴν ἔλλειψιν κοσμικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ βαίνει ἡ ἐν αὐτῇ ἔλλειψις ἀναπτύξεως ἀτομιστικοῦ συναισθηματος ἀναλόγου πρὸς τὸ ἀρχίσαν νὰ διαμορφώνεται ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνος⁴. Σχετικὴ δὲ πρὸς τὴν ἔλλειψιν ταύτην εἶναι δῆθεν ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸ ἀτομιστικὸν πνεῦμα⁵, ἔτι δὲ καὶ προσωπικῆς πρωτοβουλίας, ἥτις ἐν τῇ Δύσει ὑπῆρξεν ἐλαττήριον ζωορᾶς οἰκονομικῆς κινήσεως.

¹ Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ ἀρνηθῶμεν τὰς κοινωνικὰς ὑπηρεσίας ἐνίων προτεσταντικῶν αἰρέσεων, καλλιεργουσῶν ζωὴν πνευματικὴν ἐντονωτέραν τῶν καθεστηκυῶν ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησιῶν, ἔχομεν νὰ ἀντιπαρατηρήσωμεν, ὅτι διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἐμφάνισις αἰρέσεων, τῆς ζωῆς ταύτης δυναμένης νὰ προκληθῇ καὶ ἐκ τῶν ἑνδον, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ γενικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ ἡ πρόσφατος ἱστορία τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας.

² Ἡ ἔναντι τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητος ἀδιαφορία τῶν ἀνωτέρων καὶ μεσαίων τάξεων δὲν νομίζομεν, ὅτι προσιδιάζει μόνον εἰς τὸν χρόνον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἐντονωτέρα ἐν τῇ Δύσει, ἐνθα ἡ ἀδιαφορία αὕτη ἐξέθρεψε τὸν Σοσιαλισμὸν καὶ τὸν Κομμουνισμὸν.

³ Ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξος θεολογία ἀπεδείχθη πηγὴ ζωῆς πραγματικῆς οὐ μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους φωτίζουσα διὰ τινων ἀκτίνων αὐτῆς τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς καὶ κατὰ τοὺς πλέον σκοτεινοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατακτήσεως, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀπονεμομένη τιμὴ εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἥδη ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀνάδειξις τῆς εὐοχῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἰς εὐοχὴν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν σχολείων.

⁴ Ἡ ὑπερτροφία τοῦ ἀτομιστικοῦ συναισθητήματος, ἥτις οἶονεὶ ὡς ἐνδημοῦσα νόσος προσιδιάζει δυστυχῶς εἰς τὸν λαὸν ἡμῶν, ὑπῆρξεν ἐν τῇ Δύσει οὐ μόνον πηγὴ ἀναπτύξεως ἐπιχειρημάτων καὶ πρωτοβουλίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ μεθ' ὧν τῶν λίαν δυσαρέστων ἐπακολούθων αὐτοῦ.

⁵ Δυσκολευόμεθα νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ ἀπόλυτος προορισμὸς τοῦ Καλβινισμοῦ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἥσχησεν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ζωῆς ἐν τῇ Δύσει.

Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, παρατηρεῖ ὁ Μ. – Α., ἐλλείπει πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ἣτις κατ' αὐτὸν ἤσκησεν ἐν τῷ Καλβινισμῷ ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν πρὸς διαμόρφωσιν τῆς ζωῆς, ἣν ὁ Max Weber ὠνόμασεν «ἐγκόσμιον ἄσκησιν» (innerweltliche Askese). Ἡ ἐγκόσμιος ζωὴ δὲν ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἀπαραίτητον μέσον ἐξασφαλίσεως τῆς θρησκευτικῆς σωτηρίας, ἀρκούσης δὴθεν εἰς αὐτὴν τῆς διὰ τῶν μυστηρίων παρεχομένης θείας χάριτος καὶ μὴ θεωρουμένης ὡς ἀναγκαίης τῆς ἡθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας, τοῦ δὲ ἀνθρώπου ἀναγνωριζομένου ὡς φύσει ἀγαθοῦ¹. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται κατ' αὐτὸν ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἔλλειψις κοινωνικῆς ἡθικῆς διδασκαλίας ρυθμιζούσης καὶ ἐλεγχούσης τὴν κοσμικὴν ζωὴν, τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης δημιουργουμένης ἀτμοσφαίρας ἐν τῇ ζωῇ περιοριζομένης μόνον ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ χώρῳ καὶ μὴ ἐπεκτεινομένης εὐεργετικῶς καὶ εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Οὕτω δοθείσης τῆς ἀπ' αἰῶνος κρατούσης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἀδιαφορίας ἔναντι τοῦ κόσμου διεμορφώθη ἐν αὐτῇ ἴδιος τύπος ἀνθρώπου διάφορος τοῦ δυτικοῦ. Συναφῆς πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἔλλειψις συμμετοχῆς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δὲ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἐξέλιξις ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἔδωκεν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς τῆν ἱστορικὴν ἐκείνην κατεύθυνσιν, ἣτις τοὺς ὠδήγησε μακρὰν τῆς Δύσεως ἐπὶ αἰῶνας, διότι παρὰ τὴν ἔλλειψιν ὁρατῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὴν κοσμικὴν ζωὴν, ὑπῆρξε μεγίστη ἡ ἔμμεσος αὐτῆς ἐπὶ τὴν ζωὴν ταύτην ἐπίδρασις².

6) Πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς πολιτικῆς σημασίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης πρέπει, λέγει ὁ Μ. – Α., νὰ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ καισαροπαπικὸς χαρακτὴρ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ἐν τῷ Κράτει τούτῳ ἐλλείπει τὸ φεουδαλιστικὸν πνεῦμα καὶ ἡ τοπικὴ ἀποκέν-

¹ Τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προδίδουσι πλήρη ἄγνοιαν οὐ μόνον τῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μυκτηριζομένης ὑπὸ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐπὶ ἡμιπελαγιανισμῷ, ὡς θεωρούσης ἀπαραίτητον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν ἐν τῇ ἐπιτελέσει τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Προτεσταντικῆς διδασκαλίας, παραδεχομένης τὴν πλήρη διαφθορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, τονίζουσας τὴν sola fide καὶ sola gratia σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξος διδασκαλία, παραδεχομένη τὴν διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀμαύρωσιν μόνον τῆς εἰκόνης τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ οὐχὶ δὲ καὶ τὴν πλήρη καταστροφὴν αὐτῆς, ἐκδέχεται τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς γινόμενον δύο παραγόντων, ἥτοι τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης προσπάθειας.

² Ταῦτα ἀποτελοῦσιν εἰλικρινῆ ἀναγνώρισιν τῆς πραγματικότητος κατὰ τρόπον ἀντίθετον πρὸς τοὺς ἀλλαχοῦ ἰσχυρισμοὺς αὐτοῦ.

τρώσεις τῆς συγχρόνου τότε Δύσεως. Ἐν τῷ Βυζαντίῳ δὲν ὑπάρχουσιν οὔτε δυναστικάι οὔτε ἀριστοκρατικάι μόνιμοι οἰκογένειαι. Τὸ Βυζαντινὸν κράτος ὑπῆρξε, λέγει, λαϊκὸν κράτος (Volksstaat). Ἀξία παρατηρήσεως ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ ἀνάδειξις εἰς αὐτοκράτορας κλπ. ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Ἰδιάζον δὲ γνῶρισμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ἡ ἐν αὐτῷ ἐνότης Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας καὶ ὁ συνδυασμὸς ἱεραρχικῆς τάξεως καὶ δημοκρατικοῦ πνεύματος. Περαιτέρω ἀναγνωρίζει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τσαρικοῦ κράτους ἐν Ρωσίᾳ, κατὰ τὸν ὅσον ὑπενθυμίζοντα τὸν λουθηρανικὸν καισαροπαπισμὸν, ὅστις καὶ ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτό.

7. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ στάσις ἔναντι τῆς *οἰκονομίας* διάφορος τῆς ἐν τῇ Δύσει, στάσις ὀφειλομένη εἰς τοὺς ἐκτεθέντας λόγους καὶ δὴ καὶ εἰς τὸν διάφορον χαρακτῆρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς προτίμησιν τῶν μεταφυσικῶν ἀξιών. Ὁ *οἰκονομικὸς ὀρθολογισμὸς* τῆς Δύσεως εἶναι προῖον τῆς ἰδιορρύθμου ἱστορικῆς ἐξελίξεως αὐτῆς καὶ δὲν εὐρίσκει ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ, ἥς ἡ πνευματικὴ ὑψὲς δὲν ἡνῶει τὸν ὀρθολογισμὸν τοῦτον.

Ἐν ταῖς καλβινικαῖς χώραις ἡ ἡθικὴ τῆς *ἐργασίας* προσλαμβάνει ἀσκητικὸν χαρακτῆρα, ἐνῶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ στερεῖται αὕτη ἡθικῆς χροιάς. Χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τυγχάνει ὁ *ἀναχωρητισμὸς*, ὡς ἡ ὑπερτάτη μορφή τῆς τελειότητος, ἐνῶ ἄλλου πνεύματος ἐμφοροῦνται οἱ μοναχοὶ τῆς Δύσεως. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι, κατὰ τὸν Μ. — Α., τὸ πλῆθος τῶν ἐορτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἃν καὶ ἀπαλλάσσεται αὕτη τῆς ἀμέσου εὐθύνης διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἐορταίου ἀργίας ἐπὶ τῶν ὥμων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Οὐχ ἥττον ὅμως δὲν ἀπαλλάσσεται ἡ Ἐκκλησία αὕτη τῆς κατ' αὐτῆς μορφῆς ὡς εὐνοούσης τὴν ἀργίαν ἢ μὴ καλλιεργούσης τὴν ἐργατικότητα¹. Ἐξ ἄλλου δ' ὁμολογεῖ ὁ σ., ὅτι ὁ οἰκονομικὸς

¹ Οἱ τοιοῦτοι ἰσχυρισμοὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Οἱ Ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν ὁποίων μετὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ἐμπνέεται ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, θεωροῦσι τὴν *ἐργασίαν* ὡς μέσον οὐ μόνον ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ ἀγωγῆς καὶ νηφαλιότητος καὶ καταφέρονται πολλάκις κατὰ τῆς ἀργίας, ὡς μητρὸς πάσης κακίας. «*Ἐμπρακτιον τὸ ζῆον τοῦτο* (δηλ. τὸν ἀνθρώπον) *ἐποίησεν ὁ θεός*», λέγει ὁ Ἱ. Χρυσόστομος, «*καὶ κατὰ φύσιν αὐτῷ εἶμι τὸ ἐργάζεσθαι, παρὰ φύσιν δὲ τὸ ἀργεῖν*» (Ὁμιλία εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων). Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος, ὁ νομοθέτης τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχικοῦ βίου, οὐ μόνον συνιστᾷ ἐπανειλημμένως τὴν *ἐργασίαν* ἀναφερόμενος, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ πατέρες, πρὸς τοὺς ἄλλους, καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Ἐφεσίους (δ' 28) καὶ Β' Θεσσαλονικεῖς (γ' 10), ἀλλὰ καὶ θεωρεῖ τὴν εἰς τὸ ἴδιον ἔργον ἐκάστου ἀφοσίωσιν ὡς ἀπαραίτητον ὅρον πρὸς ἡθικὴν τελειοποίησιν (ὅρα κατὰ πλάτος Ἑλλ. Πατρολ. Migne, 31, 1024). Βλ. Π. Μπρατσιώτου, Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρό-

δοθολογισμὸς καὶ ἡ ἀσκητικὴ περὶ ἐργασίας ἀντίληψις τῆς Δύσεως, δι' ὧν προωθήθη οἰκονομικῶς ἡ Δύσις, ἐξηγοράσθησαν ἀντὶ τοῦ σκληροῦ τιμήματος τῆς ψυχικῆς ἐκκενώσεως εὐρέων στρωμάτων τῶν λαῶν αὐτῆς. Ὡς ἀντισήκωμα δὲ τῆς καθυστερήσεως εἰς τὴν συμμετοχὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς προόδου διειρηθήθη ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀκμαία ἡ γεωργικὴ ζωὴ συνήθως ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς αὐτοκαλλιέργειας, τῆς ἐν αὐτῇ ἐλλείψεως οἰκονομικοῦ δοθολογισμοῦ συντελουμένης εἰς τὴν διατήρησιν τῆς γεωργίας εἰς τὰς παραδεδομένας μορφὰς αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου διειρηθήσαν, λέγει, ἐν τῷ εἰρημένῳ χώρῳ ἀγνὰ τὰ γεωργικὰ οἰκογενειακὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, αἱ ἐνδυμασίαι, ἡ χειροτεχνία κλπ. Ἐπίσης σημειοῖ ὁ σ. τὴν ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρῳ ἐλλιπῆ ἀνάπτυξιν ἐμπορικῆς δραστηριότητος, μὴ θεωρῶν εἰς τοῦτο ὑπεύθυνον τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀναγνωρίζων τὸ ἐμπορικὸν δαιμόνιον τῶν Ἑλλήνων.

8. Τὸ δὲ συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης τοῦ Müller – Armack εἶναι ἡ διακρίβωσις ἐνότητος ἐν τῇ φυσιογνωμίᾳ τῆς οἰκονομίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντος ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῆς ὁμοιομορφίας, ἣν ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ ἐμφανίζουσιν οἱ δοθόδοξοι λαοί, χωρὶς νὰ παραγνωρίζηται ἡ σημασία καὶ τινων βιολογικῶν, ἐδαφολογικῶν καὶ κλιματολογικῶν διαφορῶν. Ἀξιοσημείωτος δὲ τυγχάνει ἡ ἐξῆς κατακλείς τοῦ ὅλου προκειμένου μελετήματος: «Σπανίως ἔχει δειχθῆ ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὕτως ἐντυπωτικῶς, ὅσον ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὅπερ ἀπώλεσε μὲν τῷ 1453 τὴν τελευταίαν του μάχην, οὐχ ἥττον ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκή τὴν ἐπίδρασίν του διὰ μέσου τοσούτων αἰώνων ἐπὶ τὴν ζωὴν τοσούτων λαῶν»¹.

Τοιοῦτον ἐν εὐρείᾳ περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου μελετήματος τοῦ Müller – Armack, ὅπερ, παρὰ τὸ μονομερὲς τῶν βοηθημάτων του καὶ τινας θρησκευτικὰς τε καὶ ἐπιστημονικὰς προκαταλήψεις, εἰς ᾧ πάντα ὀφείλονται οὐκ ὀλίγαι ἐσφαλμέναι κρίσεις του περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ συγχρόνου χώρου τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας, προκαλεῖ οὐχ ἥττον τὸν σεβασμὸν καὶ

βλημα (β' ἔκδ. 1939), Towards a christian Civilisation, Athens 1950, Δ. Σαβράμης, Τὸ νόημα τῆς ἐργασίας (1953).

¹ Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ μετὰ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἐκφράζεται ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον Das Christliche Erbe Europas συμβολῇ αὐτοῦ εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον Paulus – Hellas – Oikumene τὸν ἐκδοθέντα τῷ 1951 ἐπὶ ταῖς ἐορταῖς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὑπὸ τοῦ «Χριστιανικοῦ Ὁμίλου Φοιτητῶν», ὡς καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι περισπουδάστῳ ἔργῳ του Das Jahrhundert ohne Gott (1948).

τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ὀρθοδόξου καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἑλλήνος ἀναγνώστου διὰ τὴν σοβαρότητα τοῦ ἀναληφθέντος δυσκολωτάτου ἔργου καὶ διὰ τὴν καταφανῆ προσπάθειαν πρὸς ὅσον ἔνεστιν ἀντικειμενικωτέραν ἐφαρμογὴν μιᾶς σπουδαίας κοινωνιολογικῆς θεωρίας ἐπὶ ἑνὸς χώρου ἀπομεμακρυσμένου ἀπὸ τοῦ συγγραφέως, οὐχὶ τόσον ἀπὸ γεωγραφικῆς ὅσον ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ γενικώτερον πνευματικῆς ἐπόψεως.

Ὁ κατέχων τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ γινώσκων καλῶς τὴν τε ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν σύγχρονον πραγματικότητα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νοτιοανατολικοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἀνευρίσκει οὐκ ὀλίγας ὁρθὰς παρατηρήσεις καὶ δικαίας κρίσεις περὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, αἵτινες θὰ ἐστοχάζοντο πολὺ περισσότερον τοῦ ὀρθοῦ καὶ θὰ ἦσαν πλείονες καὶ δὴ καὶ σταθερώτεραι (διότι πολλάκις κυμαίνονται), ἐὰν ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζεν ἐγγύτερον καὶ καλύτερον τὰ πράγματα. Ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου Γερμανοῦ κοινωνιολόγου ἀναληφθεὶς ἄθλος, ἐφ' ᾧ ὀφείλονται χάριτες εἰς αὐτόν, ὑπερέβαινε τῆς δυνάμεως αὐτοῦ δι' οὗς λόγους ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω. Ἡ δὲ δ' ἐφ' ὅσον τὸ σύνθημα ἐδόθη καὶ ὁ δρόμος ἠνοιχθῇ πρὸς συνετὴν καὶ μακρὰν πάσης μονομερείας ἐφαρμογὴν τῆς σοφῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ Max Weber ἐπὶ τοῦ χώρου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καλοῦνται ἐπὶ τὸ ἔργον τοῦτο οἱ παντὸς ἄλλου ἀρμοδιώτεροι ἐπιστήμονες, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸν ὥρον τοῦτον, ὀρθόδοξοι τὸ δόγμα κοινωνιολόγοι τε καὶ οἰκονομολόγοι καὶ εἰδικοί θεολόγοι, πλὴν οὐχὶ μονομερῶς ἕκαστος, ἀλλ' ἐν στενῇ μετ' ἀλλήλων συνεργασίᾳ. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ προηγηθῶσιν ἐπὶ μέρους ἐργασίαι ἐν ἐκάστη ὀρθοδόξῳ χώρᾳ καὶ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἔπειτα ἡ ἐποπτεία τοῦ συνόλου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ